

زایش و گسترش کنایات در زبان فارسی*

حسن انوری

۵۸

ما در برهه‌ای از زمان زندگی می‌کنیم که تحول و دگرگونی شتاب حیرت‌انگیزی گرفته است. دانشمندان تاریخ علوم می‌گویند معلوماتی که بشر در نیمهٔ دوم قرن بیستم به دست آورده برابر با کل معلوماتی است که در سرتاسر تاریخ بشر تا ۱۹۵۰ به دست آمده بوده است. دیگر حرف کهنه‌ای شده است این که بگویم جهان به دهکده‌ای بدل شده است. تمدن در جنبهٔ ارتباطی خود به مرحلهٔ شگفت‌انگیزی رسیده است. افراد بشر هیچ‌گاه از نظر ارتباطی و البته از نظر ظاهری و نه در بُعد معنوی تا این حد به یک‌دیگر نزدیک نشده بوده‌اند. زبان انگلیسی به عنوان زبان بین‌المللی پذیرفته شده است و به قول یکی از پژوهندگان، در آینده‌ای نه چندان دور زبان همگانی منظومهٔ شمسی خواهد بود. در عین حال در میان همهٔ ملت‌هایی که به بقای خود به عنوان یک ملیت اهمیت می‌دهند مبارزه‌ای با زبان انگلیسی در جریان است. فرانسوی‌ها که زمانی زبانشان بزرگترین رقیب زبان انگلیسی به شمار می‌رفت در هر یک از وزارت‌خانه‌ها و ارگان‌های دولتی خود تشکیلاتی برای مبارزه با نفوذ زبان انگلیسی ایجاد کرده‌اند و هر دستگامی در حوزه تخصصی خود موظف است در مقابل واژه‌های انگلیسی که به طور روزافزون وارد

* متن سخنرانی در جشن رونمایی «فرهنگ کنایات سخن» و «فرهنگ کودکان سخن» در هتل هما به

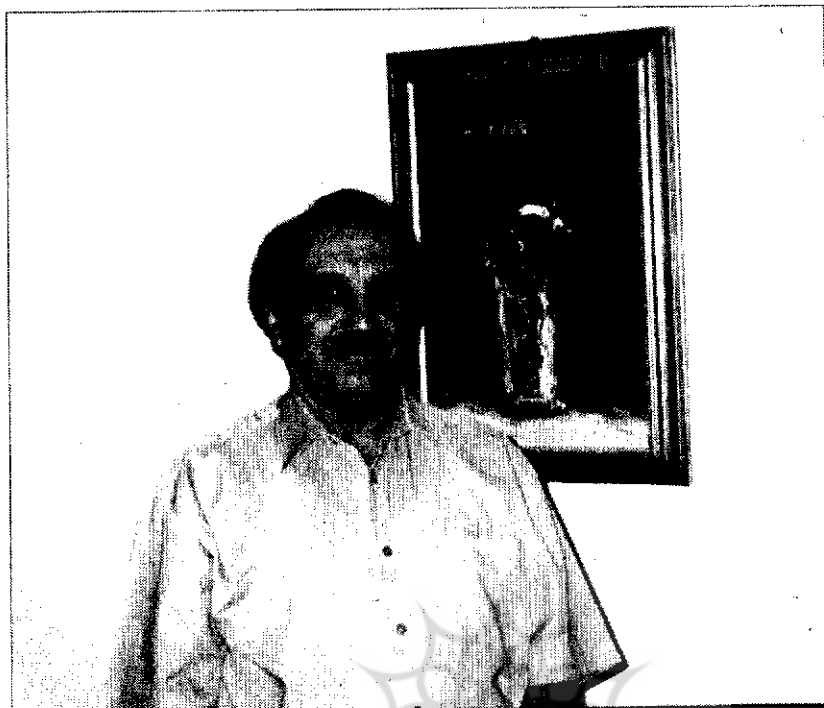
فرانسه می‌شود، واژه‌های فرانسوی وضع یا انتخاب کند، اما ما در ایران این وظیفه را جز در مواردی بسیار استثنایی بر عهده فرهنگستان زبان و ادب فارسی گذاشته‌ایم و آن مورد استثنایی هم واژه‌نامهٔ مخابرات است که مرکز تحقیقات مخابرات ایران با همکاری دانشگاه صنعتی شریف اخیراً منتشر کرده است. به هر حال فرهنگستان زبان و ادب فارسی در فاصلهٔ سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۲ فقط ۱۲۹۰ اصطلاح را توانسته است پس از وضع یا انتخاب به مرحلهٔ نهایی برساند. پیداست که این تعداد در مقابل هجوم بی‌امان واژه‌های انگلیسی تا چه حد ناچیز است. برای این‌که در این باره قیاسی به دست بدهم دو نمونه به عرض حضار محترم می‌رسانم: تعداد واژه‌هایی که در طول ۷ تا ۸ ماه به واژگان زبان انگلیسی در جهان افزوده می‌شود برابر با کل واژگان زبان فارسی است که در فرهنگ‌ها ضبط شده است و تعداد واژه‌هایی که هر ماه در سرتاسر جهان به زبان انگلیسی اضافه می‌شود سیزده هزار است. علت گسترش روزافزون زبان انگلیسی معلوم است اولاً فناوری و تمدن امروزه عمدتاً در دست انگلیسی زبان‌هاست. قسمت اعظم اختراعات و اکتشافات در دنیای انگلیسی زبان به ظهور می‌رسد. ثانیاً هر کس در جایی در خارج از دنیای انگلیسی زبان می‌خواهد اختراع یا اکتشاف خود را به ثبت برساند یا به جهانیان معرفی کند برای آن‌که کالایش زودتر در جهان جایش را پیدا کند نام انگلیسی بر آن می‌نهد.

۵۹

نمونهٔ دوم را از زبان متصدیان ادارهٔ گمرک ایران عرض می‌کنم: ما در کشور دویست و پنجاه هزار واردکنندهٔ کالا داریم اگر هر واردکننده در طول سال فقط یک کالای نوظهور وارد کشور کند چون همهٔ کالاها با نام خارجی وارد می‌شود در سال دویست و پنجاه هزار واژه همراه با کالا وارد کشور می‌شود، درست است که اغلب این نام‌ها نام تجاری است ولی تجربه نشان می‌دهد که نام‌های تجاری بر اثر شایع شدن تبدیل به واژهٔ عام شده است و اکمن در اصل نام تجاری است ولی در زبان فارسی به صورت اسم عام به کار می‌رود یا ایزوگام در اصل نام تجاری است ولی تبدیل به اسم عام شده است. دلکو از اصطلاحات مکانیک در اصل نام تجاری است ولی تبدیل به اسم عام شده است.

جاذبهٔ زبان انگلیسی در حدی است که می‌بینیم نه در تهران بلکه در دورافتاده‌ترین روستاهای کشورمان دکاندار مایل است، نام انگلیسی بر مغازهٔ خود نهد. خوب در مقابل این هجوم بی‌امان چه کار باید بکنیم؟

به نظر می‌رسد قدرت مادی و معنوی فرهنگستان برای مبارزه با این هجوم، وافی به مقصود نیست، شاید هم بی‌جا باشد که از فرهنگستان انتظار داشته باشیم این وظیفه را به تنهایی بر دوش بکشند، همهٔ ارگان‌های دولتی و غیردولتی و هر کسی که به زبان فارسی علاقمند است و

بقای ملیت را در بقای زبان می‌بیند باید در این امر شرکت جوید. طبعاً در کنار واژه‌سازی و واژه‌گزینی امور دیگری هم هست که به این امر کمک می‌کند. جمع‌آوری واژگان گویش‌های محلی و تألیف فرهنگ‌های گوناگون از آن زمره است و هدف ما از تدوین فرهنگ کنایات نیز از جمله، همین مسئله بوده است. چرا که اغلب اصطلاحاتی که در علوم گوناگون ساخته شده و اکنون نیز ساخته می‌شود از نظرگاه علوم بلاغی از مقوله مجاز و استعاره و کنایه است که ما برای اختصار کنایات می‌گوییم. توضیحاً باید به عرض برسانم که تعداد واژه‌هایی که در زبان وجود دارد و از نظر علوم بلاغی کاربرد حقیقی دارند نسبت به اشیای دنیای خارج بسیار اندک است ولی انسان با اختراع زبان کنایی توانسته است این کمبود را جبران کند. در واقع بیشتر اصطلاحات علمی از مقوله کنایه هستند. اصطلاحات تصوف، اصطلاحات نجوم، اصطلاحات گیاه‌شناسی، اصطلاحات موسیقی، اصطلاحات فنون گوناگون نیز همین‌طور. سگ‌دست در مکانیک، توگلو در خاتم‌کاری، دست‌گرمی در ورزش، ریز پلنگ در موسیقی، استیفا در دیوان‌های قدیم، آستربدرقه در صحافی و صداها و بلکه هزاران اصطلاح دیگر همگی کاربردهای غیرحقیقی هستند و چنین است اصطلاحاتی که جدیداً در فرهنگستان ساخته می‌شود و حتی واژه‌های جدیدی که در زبان‌های دیگر ساخته می‌شوند اکثراً از نظر علوم بلاغی نسبت به اصل لغت و بنا به گفته قدما بنا به وضع واضح از مقوله کنایات هستند، پس بدین ترتیب کنایه در زبان در حال

زایش و گسترش است. نه تنها در اصطلاحات علمی الفاظ کنایی به کار می‌بریم جوانان نیز پیوسته در میان خود الفاظ کنایی جدید می‌سازند و چنین است آنچه در زبان فرانسه آرگو نامیده می‌شود و در میان جوانان سخت رایج است.

زایش و گسترش کنایات به خصوص با توجه به این که تحول جوامع در عصر ارتباطات شتاب گرفته و اخذ و اقتباس ملل از یک دیگر و به خصوص از دنیای انگلیسی زبان به علت گسترش رسانه‌های جمعی و شبکه جهانی روزافزون شده است و نیز از آنجا که زبان آینه‌ای است که صورت حال جامعه را نشان می‌دهد دگرگونی در زبان هم شتاب‌ناک شده است. همه این عوامل تدوین فرهنگ کنایات را الزام و ایجاب می‌کرد به خصوص آنچه تاکنون در این باره نوشته شده مأخوذ از فرهنگ‌های قدیمی است نه مأخوذ از متن زبان. ما نیز اگر چه اهم مطالب فرهنگ کنایات را از فرهنگ بزرگ هشت جلدی استخراج کرده‌ایم ولی از آنجا که فرهنگ بزرگ هشت جلدی را جدیداً از متن زبان استخراج کرده‌ایم فرهنگ کنایات مستقیم یا مع‌الواسطه از متن زبان استخراج شده است و این نخستین باری است که فرهنگ کنایاتی شامل کنایات قدیم و جدید همراه با شواهد مستند در زبان فارسی انتشار می‌یابد و امیدوارم در راه گسترش زبان فارسی قدم بسیار کوچکی به شمار رود. نکته دیگری نیز شایسته یادآوری است و آن این که تعداد قابل توجهی از کنایات، آن چیزهایی است که در آثار ادبی و شاهکارهای زبان فارسی به کار رفته است. با توجه به این که زبان فارسی یکی از معدود زبان‌های عالم است که در آنها شاهکارهای بی‌مانندی پدید آمده است، اهمیت جمع‌آوری کنایات به کار رفته در شاهکارهای فارسی بیشتر معلوم می‌شود. زبان‌شناسان می‌گویند نزدیک به شش هزار زبان در جهان وجود دارد اما شما استادان و صاحب‌نظران چند زبان در این میان می‌شناسید که در آنها شاهکارهایی چون شاهنامه فردوسی، رباعیات خیام، مثنوی مولوی، کلیات سعدی، دیوان حافظ به وجود آمده باشد؟ و ما افتخار می‌کنیم که کنایات این شاهکارها را در یک جا جمع کرده‌ایم.

چند کلمه‌ای هم درباره فرهنگ کودکان به عرض حضار برسانم. در حدود چهل سال پیش که مأمور تدوین کتاب‌های درسی بودم تدوین چنین فرهنگی را در سر داشتیم. در آن سال‌ها طرحی از طریق سازمان کتاب‌های درسی به وزارت آموزش و پرورش دادم که تدوین چنین فرهنگی را در برنامه‌های خود بگنجانند. اما متأسفانه مانند بسیاری از موارد دیگر به این طرح توجهی نشد. زعمای قوم مانند بسیاری دیگر پرداختن به کار کودکان را در مقابل کارهای فضلامآبانه کسر شأن خود می‌دانستند و من آن طرح را به صورت مقاله‌ای در اردی‌بهشت سال ۱۳۴۶ در مجله راهنمای کتاب به مدیریت استاد ایرج افشار چاپ کردم و پیوسته ذهنم متوجه این موضوع بود و در سال‌های تحصیلی ۵۹ - ۶۰ و ۶۰ - ۶۱ نیز که دانشگاه‌ها را تعطیل کردند در فرصت به دست

فرهنگ کنایات سخن

به سرپرستی دکتر حسن انوری

استخراج از فرهنگ بزرگ سخن

انوری، حسن - پرهیزچوان، مقصود - رضوی، محمدعلی - عالی‌عباس‌آبادی، یوسف
(ویراستاران استخراج)

ویراستاران در فرهنگ‌های سخن

انوری، دکتر حسن (سروراستارا)

اجتماعی‌جندی، کمال - احمدی‌گیوی، دکتر حسن - انصاری، مرجان - پرهیزچوان، مقصود
تقی‌زاده، صفور - چاه‌دجاده، عباس - حاجی‌فناحی، فرشته - حسینی، حمید - رضوی، محمدعلی
شادروی‌منش، دکتر محمد - شایسته، دکتر رسول - صفرزاده، پرویز - عالی‌عباس‌آبادی، یوسف
فاضلی، سکیته - کلاه‌چیان، فاطمه - گازرانی، منیژه - ولی‌زاده، دکتر حسین - بدالهی، مرتضی

همکاران تألیف در فرهنگ‌های سخن

اشیانی، دکتر جمیله - اسیرفیض، هاله - انصاری، مرجان - پیامی، رژیستا - نناگو، زهره
جوان‌بخت اول، جعفر - حاجی‌فناحی، فرشته - حسینی، حمید - حسین‌آبادی، عبدالکریم
خاوری، پری‌دخت - خنساء، دکتر شروین - رضوانیان، دکتر قدسیه - رضوی، زهرا - رضوی،
محمدعلی - سهری، فاطمه - شادروی‌منش، دکتر محمد - صفرزاده، پرویز - طباطبائی، نصرت‌الله
- فاضلی، سکیته - فتوحی، شهرزاد - قهری، حیدر - گلشنی، دکتر اکرم - میرشمسی، سریم
مینزکده، فاطمه - وفانصوری، بهار - یوسفی، سروش

مسئولان بازرینی نمونه‌ها

انصاری، مرجان - رضوی، محمدعلی - شرکت انتشار، سولماز

مسئول امور فنی

صدارت، امیده (استفاده‌گرای و امور کامپیوتری)

آمده با یکی از همکاران دانشگاهی در این باره کمی کار کردیم و این فیش‌ها بود تا این که سال گذشته آقای علی‌اصغر علمی تدوین چنین فرهنگی را که نمونه‌های انگلیسی آن را در آمریکا دیده بود مطرح کرد و خوشبختانه یکی از همکاران خوب ما خانم منیژه‌گازرانی تدوین آن را برعهده گرفت و به نحو بسیار خوب از عهده برآمد و ناشر هم در نوع چاپ و شش رنگی شدن آن سنگ تمام گذاشت و نخستین فرهنگ کودکان است که به این صورت در ایران چاپ و منتشر می‌شود. سهم من در این فرهنگ همین است که طرح و شکل اولیه را مشخص کردم و در جریان تألیف نظارت داشتم و ویرایش می‌کردم و الاً تمام کتاب از قلم سرکار خانم گازرانی تراویده است. از ایشان و از هنرمند گرامی آقای و صاف و همکارانش که تصاویر کتاب را به نحو ابتکاری به انجام رساندند و از آقای علی‌اصغر علمی که به اندیشه سال‌های دور من جامعه عمل پوشانیدند تشکر می‌کنم. از شما حضار گرامی نیز سپاس دارم که به سخنانم گوش فرادادید.